

خلاصه جزوه درس آشنایی با نقوش سنتی

مدرس: مهدی رجائی

سیر تحول و تطور نقوش:

۱- تحول زمانی:

در این نوع تحول نقش مایه به وجود آمده در یک مکان در دوره های مختلف تاریخی از گذشته تا حال دچار دگرگونی می شود، مثل نیلوفر آبی (لوتوس) که از دوره ی هخامنشیان وجود داشته و تا به امروز تغییراتی داشته است. و امروزه از آن به عنوان گل شاه عباسی یاد می شود.

۲- تحول مکانی:

در این نوع تحول نقش مایه به وجود آمده از منطقه ای به منطقه ای دیگر انتقال یافته و تغییر می کند. مثل نقوش به کار رفته در ستون های دوره اشکانی (یونان) که در دوره ساسانی مورد استفاده قرار گرفتند.

انواع نقوش به کار رفته در هنر ایران:

۱- نقوش حیوانی: شیر، بز کوهی، مار، عقاب، آهو و... نقوش حیوانی از قدیمی ترین نقوش مورد استفاده بشر بوده اند. این نقوش معمولاً در ارتباط با مفاهیم و نماد های مختلفی استفاده و به کار گرفته شده است.

۲- نقوش انسانی: که بیشتر در حالت شکار، مراسم آیینی مثل دعا کردن، قربانی کردن، رقص، کار و... ترسیم شده اند. نقوش انسانی نیز پا به پای نقوش حیوانی در آثار هنری بشر در وضعیت ها و حالت های مختلف بکار رفته اند.

۳- نقوش گیاهی: اسلیمی ها، خطایی ها، بته، لوتوس، انار، گیاه هوم (هومه)، درخت زندگی و سرو. نقوش گیاهی بعد از نقوش حیوانی و انسانی کاربرد زیادی در آثار هنری به خود اختصاص داده اند به طوری که امروزه در هنرهای سنتی ایران بیشترین نقوش به کار رفته مربوط به آنها می باشد.

۴- نقوش اساطیری: دیو، سیمرغ، اژده ها... اساطیر کهن ترین خاستگاه (محل تولد) نقوش نمادین

هستند (رفتارهای نمادین، جایگاه های نمادین و اشیای نمادین)

۵- نقوش هندسی: نقوش هندسی نقوشی هستند که از ترکیب فرم های هندسی اولیه به دست می آیند بدون آنکه در طبیعت وجود داشته باشند. مثل انواع گره چینی ها که در آثار هنری ایران از جمله آئینه کاری به کار رفته است.

۶- نقوش اشیاء: در نقش مایه های سنتی از اشیاء مختلف نیز به عنوان نقش استفاده شده است که گاهی نمادین و گاهی نیز صرفاً عملکرد زیبا شناسانه دارند. مثل نقش شانه، گلاب پاش، تفنگ و ...

۷- نقوش ملهم (الهام گرفته شده) از سایر پدیده های طبیعی: در این گروه از نقوش سایر پدیده های طبیعی قرار می گیرند، که کاربرد بسیار نیز دارند مثل امواج دریا، ابر، خورشید، باران و ... نقطه مشترک همه ی نقوش یاد شده انتزاعی بودن آنهاست لازم به ذکر است که تنها نقوش هندسی هستند که ذاتاً انتزاعی هستند.

زمینه های ایجاد نقوش:

۱- طبیعت پیرامونی: طبیعت به عنوان عامل اصلی ایجاد نقش همواره در همه دوران ها اولین الگوی هنرمندان بوده است.

۲- باورها، عقاید، افکار و تخیلات: در بسیاری از موارد افکار و عقاید انسانها نیز در ایجاد نقش تاثیر گذار بوده اند مثل نقوش ترکیبی و تلفیقی دوره ی هخامنشیان.

۳- دین: از عصر هخامنشیان ارزش های دینی به تکامل هنر ایرانی کمک کردند. به بیان دیگر می توان گفت مفاهیم دینی توجیح گر اصول زیبا شناختی بوده اند.

۴- سیاست: میهن پرستی و وفاداری در هنر ایران همواره مطرح بوده است. در گذشته در شخص شاه نشان داده می شده در واقع شاه به عنوان نقش اصلی و نمادین در کانون نقوش قرار گرفته است.

۵- زبان و ادبیات: ادبیات حماسی و عرفانی که در برگیرنده سنت های مردمی هستند نیز به عنوان درون مایه و موضوع بسیاری از آثار هنری در ایجاد نقوش تاثیر گذار بوده است همچون شاهنامه، داستان های نظامی و ...

محدودیت های ایجاد نقش

۱- محدودیت های اعتقادی (باورها) و دین: محدودیت هایی که برخی از احکام دینی با توجه به

هنجارهای جامعه اتخاذ می کنند باعث می شود که برخی از نقوش ترسیم نشوند از جمله ممنوعیت ترسیم نقوش انسانی برهنه

۲- محدودیت های تکنیکی: گاهی اوقات تکنیک های مختلف با توجه به نوع مواد بکار رفته توانایی ایجاد یک نقش را به هنرمند نمی دهند و هنرمند مجبور است تکنیک خود را تغییر دهد.

۳- محدودیت عدم توانمندی های فردی: گاهی هنرمند نقشی را ایجاد نموده است اما به دلیل نداشتن تجربه کافی در اجرا نمی تواند طرح خود را با کیفیت مطلوب ارائه کند.

قالبهای مختلف ارائه اثر:

۱- طبیعت پردازانه: (شبهه به دوربین عکاسی عمل کردن) مثل هنر یونان باستان

۲- نیمه انتزاعی: ساده کردن طبیعت به گونه ای که قابل باز شناسی باشد.

۳- انتزاعی کامل: ساده کردن طبیعت به گونه ای که دیگر قابل شناسایی نباشد..

کار کرد های نقوش:

۱- کار کردهای نمادین

۲- کار کرد های زیبا شناختی هنرمند

هر اثر هنری از سه بخش مختلف تشکیل شده است:

۱- فرم

۲- رنگ

۳- معنا و مفهوم، محتوی، موضوع

۱- فرم قابلیت اندازه گیری دارد و در همه ی آثار هنری وجود خواهد داشت. هر چند در برخی از مکتب های حس گرا به آن توجه کمتری می شود.

۲- رنگ همواره در یک اثر وجود دارد که پایه های حسی اثر را قوی تر می کند.

۳- همه ی آثار هنری دو جزء فرم و رنگ را همواره در خود دارند اما در نهایت یک اثر هنری می تواند با یا بدون داشتن موضوع اجرا شود.

نقوش مهم به کار رفته در آثار به دست آمده قبل از هخامنشیان:

۱- نقوش ساخته شده با استفاده از خطوط و سطوح ساده هندسی

۲- خطوط موج یا شکسته که اولین نشانه آب و دومی نشانه کوه بوده است.

۳- نقوش شطرنجی: که بیشتر در قالب مربع و نماد زمین بوده است.

۴- نقوش مثلث های شطرنجی: که نماد کوه بوده است.

۵- دایره یا چلیپا: نماد خورشید.

۶- مار: مظهر آبهای زیر زمینی

۷- بز کوهی، روباه، پرنده و نقوش گیاهی و...

به طور کلی نقوش اولیه کاملاً انتزاعی و با داشتن حداقل فرم و رنگ به اجرا درآمده اند.

مهم ترین ویژگی های نقوش دوره هخامنشی

در این دوره نقوش به گروه های زیر تقسیم می شوند.

۱- نقوش انسانی: که به صورت انسان نوعی (نمادین و سمبلیک) به اجرا درآمده اند. این نقوش در حالتی رسمی و در قالبی خشک حجاری شده اند. برخی از نقوش نیز که مربوط به اشخاص مهم به ویژه شاه می باشد بزرگتر و البته اندکی طبیعی تر اجرا شده اند.

۲- نقوش حیوانی: مهم ترین نقوش حیوانی به کار رفته در آثار هخامنشی مربوط به شیر، گاو، بز کوهی، اسب و آهو می باشد که در این بین سه نقش اول کاربرد بیشتری داشته اند.

۳- نقوش گیاهی: مهم ترین نقوش گیاهی عبارتند از گیاه هوم (هومه) که یکی از گیاهان مقدس این دوره به شمار می رود، نیلوفر آبی یا لوتوس که هم به صورت نیمرخ و هم به صورت تمام رخ در بسیاری از مکان ها از جمله پایه ستون ها و در حاشیه قاب ها به کار رفته است، درخت سرو و شکل انار

۴- نقوش تلفیقی یا ترکیبی: که در اصطلاح به آنها گریفین گفته می شود که این نقوش به دو گروه تقسیم می شوند:

۱- ترکیبات حیوان- حیوان: مثل شیر دال ها یا ترکیب شیر، عقاب و گاو با هم

۲- ترکیبات انسان- حیوان: مثل ورودی دروازه ملل در تخت جمشید که موجودی با سر انسان، بدن گاو و بال عقاب ترسیم شده است.

به طور کلی نقوش دوره هخامنشی به صورت نمادین (ساده شده از طبیعت) و با توجه به جزئیات اجرا شده اند. مجموع این نقوش حالت داستانی یا روایت گری ندارند. به جزء نقش برجسته موجود در بیستون کرمانشاه که روایتی داستانی را به تصویر کشیده است.

از مهم ترین ویژگی های فنی نقوش هخامنشی استفاده از تقارن در آثار می باشد. که در قالب حجاری، فلز کاری و گاهها از لعاب های رنگی به دست آمده است.

نقوش به کار رفته در دوره اشکانی

دوره اشکانی مصادف با حضور یونانیان در ایران می باشد که به توسعه فرهنگ و هنرهای خود پرداختند. به طور کلی هنر یونانیان در قالب کپی برداری از طبیعت صورت گرفته است. به بیان دیگر آنها به باز نمایی تصاویر طبیعی می پرداختند، که از نمونه های به دست آمده قابل مشاهده است. مهم ترین آثار به جای مانده از آنها در شهر هترا (الحضرا) در عراق می باشد. هم چنین بقایای کوه خواجه در سیستان نیز مربوط به این دوره است. که در آنها از نقوش انسانی، حیوانی و هندسی استفاده شده است.

ویژگی های نقش های باقی مانده در کوه خواجه

۱- استفاده از رنگهای تخت بدون سایه روشن

۲- استفاده از خطوط دور گیری یا خطوط محیطی در اطراف فرم ها

۳- عدم استفاده از عمق نمایی یا پرسپکتیو

مهم ترین قالب های ارائه آثار دوره اشکانی عبارتند از: نقاشی، پیکره سازی و پیکر تراشی

ویژگی های نقوش دوره ساسانی

در این دوره که روایتگری مورد توجه هنرمندان قرار می گیرد استفاده از موضوعات شکار، تاج گذاری شاه و به تصویر کشیدن صحنه های جنگ و پیروزی با تاکید صریح و منظم مورد توجه قرار می گیرد. این آثار دارای وضعیت های طبیعی تر و ملموس تر نسبت به دوره هخامنشی دارند در واقع نمادگرایی در این آثار کاهش یافته و در مقابل واقع گرایی افزایش یافته است، که در قالب های نقش برجسته، نقاشی دیواری، موزاییک و گچ بری ارائه شده است.

مهم ترین نقوش به کار رفته در این دوره عبارتند از:

۱- نقوش انسانی، گیاهی، حیوانی: مثل نقوش درخت زندگی، شیر و بز کوهی

لازم به ذکر است که نقوش گیاهی به صورت نیمه انتزاعی ارائه شده اند که بعدها اساس نقوش گیاهی دوره اسلامی را تشکیل می دهند.

۲- نقوش رمزی: که بیشتر به صورت ترکیب چند فرم هندسی ساده شده در کنار یکدیگر به کار

رفته اند و تا کنون رمز گشایی نشده اند.

آثار مانی: مانی از نقاشان دوره ساسانی است که خود را به عنوان پیامبر معرفی می کند و معجزه خود را نقاشی می داند. در کتاب جای مانده از او به نام ارژنگ که در تورفان چین یافت شده است تعدادی از صفحات بدست آمده است که دارای ویژگی های زیر می باشد.

۱- دارای طرح ها و نقش های تند و صریح

۲- استفاده از خطوط یکدست در کناره فرم ها و نقش ها

۳- استفاده از رنگ های سبز، قرمز و ارغوانی در زمینه های آبی فیروزه ای

۴- به کارگیری طلا و نقره برای درخشندگی بیشتر

۵- استفاده از رنگ زرد که نماد نور بی وزنی سلطنت جاوید و معرفت است

۶- عدم استفاده از بعد نمایی یا پرسپکتیو

۷- استفاده از نقوش انتزاعی و ساده شده

دوره صدر اسلام

این دوره که از قرن اول هجری شروع می شود تا قرن پنجم هجری را در بر می گیرد. در این دوره حکومت واحدی در ایران وجود ندارد و حکومت های محلی همچون خوارزمشاهیان، سامانیان، آل بویه و ... در قسمت های مختلف ایران حکومت می کنند، اما مهم ترین آثار به دست آمده از این دوره مربوط به طبرستان (مازندران)، جرجان (گرگان) و نیشابور است.

مهم ترین نقوش دوره صدر اسلام

از مجموعه آثار به دست آمده که شامل سفالینه ها و نقاشی های مکتب بغداد (عباسی) می باشد سه گروه نقش قابل شناسایی است.

۱- نقوش گیاهی

۲- نقوش حیوانی که بیشتر پرندگان هستند.

۳- نقوش انسانی

۴- نقوش خطوط نوشتاری (خط کوفی)

هنر اسلامی

به طور کلی مهم ترین نقوش به کار رفته در هنر اسلامی به چهار گروه تقسیم می شوند:

۱- نقوش ایجاد شده به وسیله خط و خوشنویسی

۲- نقوش هندسی

۳- سایر نقوش (اشیاء، حیوانی، انسانی و...)

۴- نقوش گردان (اسلیمی و خطایی ها)

۱- نقوش ایجاد شده به وسیله خط و خوشنویسی: با توجه به اینکه معجزه پیامبر گرامی اسلام (ص) در قالب کتاب آسمانی قرآن ارائه شده بود. لذا استفاده از آیات آن و هم چنین احادیث ائمه (ع) سبب شد خطوط اولیه اسلامی ابداع شود و در طول زمان تا به امروز بسیار تنوع و تکثیر یابند. امروزه این خطوط از نظر هنری به دو دسته تقسیم می شوند:

الف) خطوط قابل خوانش که علاوه بر زیبایی ظاهری می توان آنها را مطالعه کرد.

ب) خطوط قدیمی و منسوخ شده که امروزه قابلیت خوانش ندارند اما از نظر زیبایی شناسی بسیار قابل توجه اند. مثل انواع خطوط کوفی

۲- نقوش هندسی:

این نقوش به دو گروه عمده تقسیم می شوند:

الف) نقوش ساده هندسی (نقوش ملهم از طبیعت): که با الهام و استفاده از طبیعت به دست می آیند. هنرمند آنها را از طبیعت انتخاب کرده و ساده نموده است و در اثر هنری خود به کار گرفته. برای ترسیم این گروه از نقوش قاعده و قانون مشخصی وجود ندارد و هنرمند با استفاده از ذوق و سلیقه شخصی خود آنها را خلق نموده است.

ب) نقوش گره های هندسی (گره چینی): گره ها دسته دیگری از نقوش هندسی هستند که با استفاده از روش های هندسی ترسیمی به وجود می آیند. و برای ترسیم هر یک از آنها روش های خاص و ویژه ای وجود دارد. هیچگونه محدودیتی برای ترسیم این گروه از نقوش هندسی وجود ندارد به همین دلیل آنها بی نهایت قابل نوآوری و ابداع می باشد.

۳- در مجموعه هنرهای اسلامی با توجه به باورها و عقاید اسلامی - ایرانی از همه نقوش استفاده شده است. از جمله نقوش حیوانی، انسانی و گیاهی

۴- نقوش گردان: نقش مایه های اسلیمی و خطایی را می توان در حکم الفبای اصلی زبان تصویر سازی سنتی ایران به حساب آورد. این نقش ها با تنوع بی شمار خود عرصه ی گسترده ای از طراحی سنتی ایران را به خود اختصاص داده اند. نقوش گردان بر پایه و مبنای فرم دایره شکل

گرفته اند که ترکیب اصلی آنها با استفاده از قوس های حلزونی (اسپیرال) می باشد. این نقوش دارای پایه گیاهی هستند که گاهی به ندرت به دلیل شباهت های با نقوش جانوری به نام های حیوانی نیز معروفند.

الف) اسلیمی: اسلیمی ها دارای تزئینات کمتر نسبت به خطایی ها هستند و ضمخت تر، قوی تر و سنگین تر طراحی می شود و نماد مردانگی هستند. فرم اصلی آنها با استفاده از دو دایره هم اندازه که روی یکدیگر قرار گرفته اند ساخته می شود. اسلیمی ها دارای انواع مختلفی هستند که عبارتند از: اسلیمی ساده، اسلیمی توسازی دار یا تخمک دار، اسلیمی پیچک دار، اسلیمی گل دار، اسلیمی برگی، اسلیمی دهان اژدری، اسلیمی خرطوم فیلی، اسلیمی ماری در بین اسلیمی های یاد شده تنها اسلیمی ماری از نظر شکل و ساختار ظاهری با سایر اسلیمی های دیگر تفاوت دارد. به بیان دیگر اسلیمی ماری با استفاده از شکل حرکت مار طراحی شده است که بعدها در نگارگری ایرانی با تغییراتی به نام ابر چینی شهرت یافته است. اما سایر اسلیمی ها دارای پایه گیاهی هستند.

اجزای یک بند اسلیمی عبارتند از:

۱- بند اسلیمی: منظور همان قوس های حلزونی می باشد.

۲- اسلیمی

۳- نیم اسلیمی (بچه اسلیمی)

۴- سر اسلیمی: معمولا در جایی که تقارن انجام می شود از سراسلیمی ها استفاده می گردد.

۵- طوق: کاربرد آن روی بند ها و جاهایی است که انشعاب از بند انجام می شود.

خطایی ها (ختایی ها)

گروه دیگر از نقوش گردان که با استفاده و الهام از طبیعت ترسیم می شوند خطایی ها هستند که بر همان مبنای چرخش های حلزونی و در یک کادر قرار می گیرند. این نقوش دارای ظرافت های بیشتر و تزئینات بیشتری نسبت به اسلیمی ها هستند و همچون اسلیمی ها دارای پایه گیاهی هستند. خطایی ها بیشتر پرکننده فضای فرعی هستند که به مراتب بیشتر از اسلیمی ها حضور دارند. خطایی ها به دلیل داشتن ظرافت های بیشمار و تزئینات گوناگون به عنوان نماد زنانگی مشهورند.

مهمترین اجزای یک بند خطایی عبارتند از:

۱- انواع گلها: گل اناری، گل پیازی، گلهای چند پر، گلهای برگ مویی، گلهای پروانه ای و فرفره

- ای که به طور کلی با لفظ عمومی گل‌های شاه عباسی شناخته می‌شوند.
- ۲- بند خطایی: که دقیقاً با قوس‌های حلزونی استفاده شده در اسلیمی‌ها یکسان است. با این فرق که بندهای خطایی همواره ضعیف‌تر، ظریف‌تر و پرکارتر ارائه می‌شوند.
- ۳- برگ‌های خطایی که به دو گروه عمده برگ‌های کنگری و برگ‌های شعله‌ای یا آتشی معروفند. برگ‌ها پس از گل‌ها پرکاربردترین نگاره‌های خطایی هستند.
- ۴- غنچه‌ها: مجموعه‌ای از گل‌های نیمه باز چند پری که به صورت متوالی ترسیم می‌شوند.
- ۵- شکوفه‌ها که مجموعه‌ای از گل‌های بزرگ و کوچک چند پری هستند.
- ۶- طوق که محل انشعاب بند می‌باشد.

از ترکیب بند‌های اسلیمی و خطایی که همه هنرهای سنتی را فرا گرفته اند دو رشته هنری مجزا که بیشتر در قالب خوشنویسی و خطاطی بودند به وجود آمدند؛ تذهیب و تشعیر. تذهیب برگرفته از ذهب به معنای طلا کاری که در آن صرفاً نقوش گیاهی اسلیمی‌ها و خطایی‌ها به کار گرفته شد و برای تزئین آیات قرآن و اشعار مورد استفاده قرار گرفت. اما در تشعیر علاوه بر نقوش گردان اسلیمی‌ها و خطایی‌ها نقوش حیوانی نیز ورود یافت از جمله: آهو، اسب، خرگوش و انواع پرندگان که از آن صرفاً برای آرایش اشعار به کار گرفته شد.

طرح‌های گل‌فرنگ

در دوره قاجار و افزایش سطح ارتباطات فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و... دسته‌ی دیگری از نقوش معروف به گل‌فرنگ یا فرنگی وارد نقوش سنتی ایران شد. هر چند به کارگیری اولیه آنها از دوره‌ی صفویه می‌باشد. اما بیشترین استفاده از آنها در دوره‌ی قاجاریه و در هنرهای همچون معماری و هنرهای وابسته به آن و همچنین بخشی از طرح‌های فرش در ایران بوده است. نمونه مهم تزئینات گل‌فرنگ در دوره قاجاریه خانه‌های تاریخی (عباسی‌ها، بروجردی‌ها، طباطبایی‌ها) موجود در شهرستان کاشان می‌باشد.

نقوش هندسی ساده

دسته دیگری از نقوش به کار رفته در هنرهای سنتی از گذشته‌های بسیار دور تا کنون نقوش ساده هندسی هستند. این نقوش که از نظر تاریخی سابقه بیشتری از نقوش گردان دارند بر بدنه‌ی ظروف سفالی و دست‌بافته‌های زیراندازی همچون گلیم سهم بسزایی دارند. که در هنر معاصر از

جمله طراحی گرافیک کاربرد بسیاری را می توان برای آنها در نظر گرفت. این نقوش توسط هنرمندان و طراحان به وجود نیامده اند بلکه توسط افراد عامی به ویژه زنان عشایری و روستایی به وجود آمده اند. آنها با نگاه دقیق خود از طبیعت الهام گرفته و انواع موجودات را به صورت ساده شده بر روی تولیدات خود نقش انداخته اند. گلیم دست بافته ای بسیار ساده و اولیه می باشد که در اکثر نقاط ایران توسط زنان عشایری بافته می شود هر چند محدودیت های موجود در تکنیک بافت سبب می شود که نقوش به صورت ساده استفاده شوند اما ساده سازی فرم و رنگ به عنوان یک اصل همواره به کار گرفته شده است.